

Wpływ myśli socjalistycznej na ewolucję ruchu tenentismo w Brazylii

Oliwier Jan Jurczak | Uniwersytet Gdański
<https://orcid.org/0000-0001-5504-2994>

Streszczenie

Słowa kluczowe:
Brazylia, tenentismo,
myśl socjalistyczna,
Luís Carlos Prestes,
rewolucja 1930 roku

Brazylia na przełomie XIX i XX wieku była państwem, o którym decydowała niewielka elita złożona z oligarchów kawowych. Walki z nimi, jeszcze za istnienia cesarstwa, podjęli się liberałowie i wojskowi będący pod wpływem myśli pozytywistycznej. To na ich wzorcach w latach 20. powstał ruch tenentismo, który zakwestionował istniejący dotąd stan rzeczy. Jego początkowy program składający się z haseł nawiązujących do wolności i postępu ewoluował w kierunku orientacji socjalistycznej. Sam ruch robotniczy rozwijał się w kraju jako element obcy, gdyż jego struktury pierwotnie budowane były przez przybywających do kraju imigrantów. Na zmianę charakteru ruchu tenentismo wpłynęły doświadczenia z powstań, które skłoniły jego członków do zwątpienia w cały system polityczny kraju. Ruch ten, zwłaszcza w latach 30., zaadaptował wiele z elementów myśli socjalistycznej do swoich postulatów. Ewolucja, która zmieniła jego oblicze, stała się jednocześnie jedną z przyczyn jego upadku, powodując polaryzację w poglądach poszczególnych tenentes. Artykuł oparty jest na analizie historycznej tekstów źródłowych w postaci manifestów politycznych oraz prac traktujących o ruchu tenentismo. Analiza wpływu myśli socjalistycznej na ewolucję ruchu tenentismo pozwala na dokładne zbadanie przyczyn jego upadku oraz ideologiczną identyfikację ruchu w chwilach jego rozłamu.

Influence of socialist thought on tenentismo movement evolution in Brazil (Summary)

Keywords:
Brazil, tenentismo,
socialist thought,
Luís Carlos Prestes,
The Revolution
of 1930

Brazil, at the turn of the 19th and 20th centuries, was a country ruled by a small elite of coffee oligarchs. Even during the Empire's existence, liberals and army officers influenced by positivism continued to fight alongside them. On their models in the 1920s, tenentismo movement was born, questioning the existing state of affairs. Their initial program, built upon freedom and progress, evolved in a socialist direction. The Labor movement, however, developed in the country as a foreign element due to immigrants who built its first structures. The change in the character of the tenentes was influenced by their experience with the uprisings, which prompted them to question the whole political system of the country. Many socialist thought features were adapted to the demands of the movement, particularly during the 1930s. Evolution,

which changed its face, became one of the reasons for its collapse due to the extreme radicalization of some tenentes views. The article is based on a historical analysis of source texts and works about the tenentismo movement. Analysis of the influence of socialist thought on tenentismo movement evolution gives an opportunity to precisely examine the reasons for its fall and make an ideological identification of the movement during its last years.

Wstęp

Brazylia w XIX wieku była państwem zacofanym społecznie, gospodarczo i politycznie. Państwo w dalszym ciągu opierało się na rolnictwie, zachowując semifeudalne stosunki społeczne. Cesarz Pedro II Bragança, próbując reformować kraj, musiał liczyć się z silną opozycją w postaci liczego i bardzo wpływowego ziemiaństwa. Miał nadzieję, że uda mu się zmodernizować Brazylię zgodnie z popularnym wówczas wśród rodzącej się brazylijskiej burżuazji nurtem pozytywistycznym, opartym przede wszystkim na myśli francuskiego filozofa Augusta Comte'a (Zaborski 1973: 190). Jednym z największych osiągnięć Pedra II i jego córki Izabeli, pełniącej jednocześnie funkcję regentki i następczyni tronu, było zniesienie niewolnictwa w 1888 roku. Po abolicji ziemiaństwo nie potrzebowało już monarchy, którego wcześniej traktowało jako gwaranta utrzymania niewolnictwa, tak więc przy pomocy innych grup opozycyjnych obaliło cesarstwo (Zaborski 1973: 202; Kula 1987: 127). Władzę w państwie przejęli wojskowi wraz z inteligencją, którzy mieli nadzieję, że republika stanie się nowoczesnym i silnym państwem na wzór europejski. Tworzona przez nich tzw. Republika Szpady przetrwała raptem kilka lat. Już w 1894 roku sytuacja w Brazylii wróciła w praktyce do tej sprzed rewolucji. Mimo liberalnej konstytucji napisanej przez jednego z intelektualnych przywódców liberałów w Brazylii Ruya Barbozę de Oliveirę demokracja stała się fikcją. Prawdziwa władza w państwie wróciła do ziemiaństwa, które po upadku cesarstwa przekształciło się w oligarchię kawową.

Brazylia wchodziła zatem w XX wiek z szeregiem nierozwiązanych problemów. Jednym z nich były pozostałości systemu feudalnego, gdzie z pozoru wolni ludzie w dalszym ciągu pracowali na plantacjach swoich dawnych właścicieli. System *coronelismo*¹ stał się jednym z filarów utrzymania tzw. Starej Republiki. Polegał on na tym, że oligarchowie, będący jednocześnie pułkownikami Gwardii Narodowej, zachowali ogromne wpływy, których nadużywali, aby decydować o wynikach wyborów lokalnych i federalnych (Zaborski 1973). Losami kraju kierowała zatem garstka najbardziej wpływowych *fazendeiros*², których marionetkami stał się rząd wraz z prezydentem. W wyniku prowadzonej polityki „wybielania społeczeństwa” do kraju masowo przybywali europejscy osadnicy, bardzo często świetnie zorganizowani i z doświadczeniem ruchu robotniczego w swoich ojczyznach (Kula 1987: 111–113). W takich

¹ Od portugalskiego *coronel* – pułkownik.

² *Fazendeiro* – obszarnik, w przypadku Brazylii zazwyczaj plantacji kawy.

to właśnie okolicznościach narodził się w Brazylii zarówno ruch tenentismo³, jak i ruch socjalistyczny.

Celem niniejszej pracy jest przedstawienie wpływu myśli socjalistycznej na ewolucję ruchu tenentismo. Tenentismo jest jednak nazwą nadaną całemu ruchowi po roku 1930, sami tenentes określali się mianem „rewolucjonistów”. Choć ruch ten datuje się na okres 1922–1930, kiedy jego członkowie walczyli ze Starą Republiką, to jego korzenie i spuścizna polityczna wykracza daleko poza wyznaczone ramy. Czołowi przedstawiciele tenentismo odgrywali znaczącą rolę w życiu politycznym kraju prawie do końca XX wieku. Wraz z końcem lat 20. ruch ten ewoluował, przyjmując wyraźnie lewicową orientację, do czego przyczyniła się ówczesna myśl socjalistyczna. Najbardziej radykalną zmianę przeszedł jeden z liderów ruchu Luís Carlos Prestes, co zostanie w dalszej części pracy dokładnie przeanalizowane. Poruszone zostaną również późniejsze działania inicjatorów rewolucji 1930 roku, którzy wielokrotnie odnosili się do dziedzictwa Karola Marksa, Włodzimierza Lenina czy Związku Radzieckiego.

Artykuł sytuuje się na pograniczu historii, historii myśli politycznej oraz politologii. Zastosowana w nim została analiza historyczna oparta na tekstach źródłowych w postaci manifestów politycznych Prestesa oraz innych pracach podejmujących zagadnienia ruchu tenentismo. Ważną pozycją w badaniu jest pod tym względem dzieło Jorge Amado *O Cavaleiro da Esperança*⁴, będące biografią Prestesa napisaną z perspektywy marksistowskiej. Autor dostarcza wiele ważnych spostrzeżeń dotyczących wczesnych lat działalności Prestesa, pomimo jawnie lewicowej narracji. Z uwagi na różnice w tekście w badaniu poza polskim tłumaczeniem został wykorzystany także portugalski oryginał tej książki.

Geneza ruchu tenentismo

Tenentismo był ruchem politycznym młodych oficerów z niższej klasy średniej, który narodził się w Brazylii na początku lat 20. XX wieku. Nie był to jednak pierwszy raz, kiedy wśród brazylijskich wojskowych wytworzyła się wspólna myśl. Była ona oparta na pozytywizmie i liberalizmie, ukierunkowanych na wolność i modernizację kraju, a pojawiła się w Brazylii jeszcze przed upadkiem monarchii. Środowiskami, w których rozprzestrzeniała się owa myśl, była przede wszystkim, poza wojskiem, inteligencja. Status armii w Brazylii w omawianym okresie różnił się zasadniczo w porównaniu do pozostałych państw Ameryki Łacińskiej. Latyfundyści, *de facto* rządzący krajem, do pacyfikacji lokalnych niepokojów korzystali z Gwardii Narodowej, tak więc rozbudowa i modernizacja armii nie była ich priorytetem. Zwiększenie znaczenia armii przyniosła dopiero wojna paragwajska, podczas której jej liczebność gwałtownie wzrosła. Brak zainteresowania wojskiem wśród warstw posiadających przełożył się na jej przekrój społeczny. Zaborski zwraca uwagę, że: „Wielcy obszarnicy ziemscy

³ Od portugalskiego *tenete* – porucznik.

⁴ *O Cavaleiro da Esperança* – Rycerz nadziei.

woleli się wykupywać od służby wojskowej, dostarczając pewną ilość niewolników jako żołnierzy. (...) W nowej armii, której korpus oficerski ukształtował się ostatecznie pod koniec wojny paragwajskiej, większość oficerów wywodziła się z warstw drobnomieszczaństwa. Szkoły wojskowe były bezpłatne i łatwo dostępne. Mundur dawał oficerowi pozycję społeczną, o którą warto się było pochodzącym ze skromnych domów młodym ludziom ubiegać, mimo że pensje oficerskie nie były wysokie, a przy tym wypłacano je z reguły ze znacznym opóźnieniem” (Zaborski 1973: 195). W takiej właśnie armii, u progu powstania republiki, popularne stały się hasła sprawiedliwości społecznej, rozwoju edukacji i modernizacji państwa. Nowe pokolenia żołnierzy wychowywały się w duchu pozytywizmu pod opieką oficera Benjamina Constanta Botelho de Magalhães. Constant był dla swoich uczniów niekwestionowanym autorytetem, co z czasem stało się zagrożeniem dla elity rządzącej. Choć początkowo nie występował on przeciwko monarchii samej w sobie, to z czasem stał się jednak jej wrogiem, wbijającym cesarstwu przysłowiowy gwóźdź do trumny.

Poza Constantem inną ważną postacią ruchu był wspomniany już wcześniej Ruy Barbosa. Barbosa bardzo mocno związał się z ruchem abolicjonistycznym i podobnie do Constanta stał się republikaninem stosunkowo późno (Zaborski 1973: 201). Republika w praktyce nie zmieniła zbyt wiele. Pozorne zwycięstwo stronnictwa Barbosy i Constanta, w postaci nowoczesnej i liberalnej konstytucji, okazało się chwilowe. Szybka śmierć pierwszego prezydenta republiki generała Manuela Deodora da Fonseki oraz Constanta nie sprzyjała stabilności nowej władzy, co przechyliło szalę zwycięstwa na stronę oligarchii, która ostatecznie doszła do władzy w 1894 roku.

System polityczny Brazylii w okresie starej republiki zwykło się nazywać „polityką kawy z mlekiem”. Nazwa ta odnosi się do fikcyjnego systemu demokratycznego, którym w praktyce sterowały najbogatsze stany, będące producentami kawy oraz mleka. Najważniejszym z nich było São Paulo, który miejscowe elity często nazywały lokomotywą ciągnącą 19 pustych wagonów (Kula 1987: 141; Zaborski 1973: 288). Drugim po São Paulo stanem było Minas Gerais. To właśnie tamtejsi oligarchowie decydowali o losach całego państwa, przez większość czasu naprzemiennie wyznaczając kandydata na prezydenta, który dzięki coronelismo zawsze wybory wygrywał. Pierwsza wojna światowa bardzo mocno uderzyła w brazylijską gospodarkę, która w znacznym stopniu opierała się na produkcji kawy (Malinowski 2013: 75). Załamanie gospodarcze wpłynęło z kolei na cały system polityczny, w którym już wcześniej było widać pierwsze pęknięcia.

Punktem zwrotnym w historii Brazylii stały się wybory w 1922 roku, wygrane przez Artura da Silva Bernardesa, reprezentanta stanów kawowych. Samo ogłoszenie jego kandydatury wywołało w Brazylii niespotykane dotąd oburzenie. Ludność Brazylii zmęczona była dominacją São Paulo i Minas Gerais. Kampania wyborcza stała się więc ciągiem wieców, protestów i manifestacji mających na celu przywrócenie prawdziwych rządów konstytucyjnych (Malinowski 2013: 106). Wśród grupy niezadowolonych obywateli znalazł się garnizon na Copacabanie w Rio de Janeiro, którego oficerowie

zapoczątkowali ruch tenentismo. Ze względu na reformistyczny i nacjonalistyczny charakter wymierzony przeciwko władzy autorytarnej tenentismo jest przez niektórych badaczy porównywany do ruchu młodotureckiego (Kula 1987: 166) czy peruwiańskich apistów⁵ (Alexander 1956: 229) i paragwajskich *febreristas*⁶. Z czasem na skutek szeregu wydarzeń oraz przede wszystkim za sprawą wpływów socjalistycznych Tenentes oddalili się ideologicznie od tego pierwszego, zbliżając się do ich latynoamerykańskich odpowiedników.

Początki myśli lewicowej w Brazylii

Przeszkodą w rozwoju przemysłu brazylijskiego od samego początku była nadrzędna rola kawy w gospodarce kraju. Republika utrzymała przodującą rolę kawy w brazylijskiej gospodarce, ale dzięki zyskom z jej eksportu oraz wzmożonej imigracji przemysł, a wraz z nim ruch robotniczy, zaczął rozwijać się szybciej niż kiedykolwiek (Dowbor 1981). Główną siłą roboczą rozbudowujących się fabryk stali się europejscy imigranci (Kula 1987: 111). Ostatnia dekada XIX wieku była trudnym początkiem rodzącego się ruchu robotniczego. Pierwsze związki zawodowe powstające w tamtym czasie były kruche i krótkotrwałe. Tworzyły się przeważnie chwilę przed planowanym strajkiem, a jeśli ten kończył się porażką, oznaczało to w praktyce koniec związku. Ten stan rzeczy utrzymał się jeszcze w pierwszej dekadzie XX wieku, aczkolwiek w latach 1902–1907 ruch robotniczy rósł w siłę (Maram 1977: 255). W odpowiedzi rząd Brazylii, obawiając się dalszego umacniania ruchu, wydał w 1907 roku rozporządzenie nakazujące deportację cudzoziemców zakłócających porządek publiczny (Kula 1987: 113). Oprócz tego w celu utrzymania porządku publicznego używał do pacyfikacji strajków policji, a często sięgał także po armię federalną.

Podstawą rodzącej się myśli lewicowej w Brazylii stali się europejscy imigranci o poglądach anarchosyndykalistycznych, pochodzący głównie z Włoch, Portugalii i Hiszpanii (Kula 1987: 117). Brazylijski rząd i prasa wykorzystywali ten fakt na swoją korzyść, przedstawiając strajki i związki zawodowe jako obcą agitację. Sprzyjało to i tak już istniejącym antagonizmom między miejscowymi a imigrantami⁷. Dochodziły do tego jeszcze konflikty wewnątrz grup imigrantów, których źródłem były różnice językowe. Krytyka ruchu anarchosyndykalistycznego dotycząca jego niebrazylijskiego charakteru sprawiła, że jego ważniejsi liderzy, będący z urodzenia Brazylijczykami, podpisali list otwarty, w którym zaprzeczali, jakoby wszyscy członkowie ruchu byli cudzoziemcami (Maram 1977). To właśnie te podziały, jak i represje ze strony władz utrudniały rozwój organizacji robotniczych.

⁵ Od nazwy organizacji w języku hiszpańskim Alianza Popular Revolucionaria Americana, w skrócie APRA – Amerykański Rewolucyjny Sojusz Ludowy.

⁶ Od rewolucji lutowej w Paragwaju w języku hiszpańskim Revolución del 17 de febrero de 1936 – rewolucja 17 lutego 1936 roku.

⁷ Konflikty te bardzo często opierały się na uprzedzeniach rasowych.

Wybuch I wojny światowej zmniejszył zapotrzebowanie na kawę na świecie, co od razu dało się odczuć w Brazylii. W kraju znowu wzmacniał się ruch robotniczy. Momentem przełomowym w ewolucji ruchu stały się strajki w São Paulo i Rio de Janeiro w 1917 roku. Władze lokalne w obawie przed eskalacją nakłoniły przedsiębiorców do ugody. Przystąpienie Brazylii do wojny uspokoiło społeczeństwo, choć po jej zakończeniu sytuacja znowu się zaogniła (Kula 1987: 143). Brazylijski ruch robotniczy w latach 20. przechodził stopniowo z orientacji anarchosyndykalistycznej na pozycje komunistyczne.

Partido Comunista do Brasil (Partia Komunistyczna Brazylii) powstała w 1922 roku⁸. Choć nie była pierwszą organizacją komunistyczną w państwie, to szybko stała się tą przewodnią. Jej grono założycielskie składało się z siedmiu Brazylijczyków z urodzenia, jednego Hiszpana i jednego Libańczyka, przy czym wszyscy, z wyjątkiem jednej osoby, mieli wcześniejsze doświadczenie w ruchu anarchosyndykalistycznym. Mimo bardziej lokalnego charakteru partia nie zdołała zjednać sobie ludu pracującego, a liczba jej członków w latach 1922–1928 oscylowała wokół 800 osób (Kula 1987: 170–171). Brak sukcesów skłonił ich do poszukiwania sojusznika. Wybór padł na Luísa Carlosa Prestesa, który stanie się jednym z liderów zarówno komunistów, jak i ruchu tenentismo.

Ewolucja programu tenentes

Myśl tenentes od samego początku nie była spójna. Tworzono ją bowiem podczas kolejno wybuchających po sobie powstań na terenie całego kraju, zaczynając od rewolty na Copacabanie, a kończąc na rewolucji roku 1930. Zanim pierwszy bunt rozpoczął się w Rio, na północnym wschodzie w stanie Pernambuco były prezydent i oficer Hermes Rodrigues da Fonseca⁹, będąc świadkiem użycia armii podczas lokalnych wyborów, 29 czerwca wystosował depeszę do pułkownika Jaime Pessoy da Silveiry. Powoływał się w niej na konstytucję, honor armii oraz wzywał do wyzwolenia ludu Pernambuco (da Fonseca 1922: 2). Telegram doskonale oddaje początkowy charakter ruchu. Rewolta na Copacabanie, której uczestników nazywa się mianem 18 niezwykniętych, wymierzona była w urzędującego prezydenta Epitácia Lindolfo da Silvę Pessoa, który zamknął klub wojskowy i aresztował Hermesa da Fonsekę, oraz przeciwko wspomnianemu już wcześniej Arthurowi Bernardesowi, którego korespondencja zawierająca nieprzychylnie opinie wobec wojska i Hermesa da Fonsekę wyszła na jaw.

W podobnym duchu wybuchło powstanie w São Paulo w roku 1924, w rocznicę wydarzeń z Rio. Zwycięstwo oficerów miało doprowadzić do powołania kolegialnego organu, złożonego z trzech wojskowych i jednego cywila, do czasu przeprowadzenia

⁸ Historiografia uznaje za początek Komunistycznej Partii Brazylii jej I zjazd, który rozpoczął się 25 marca 1922 roku.

⁹ Hermes da Fonseca był krewnym pierwszego prezydenta republiki Deodora da Fonseki.

wolnych wyborów. Nie byłyby to jednak wybory powszechne, gdyż dopuszczono by tylko 1/3 wszystkich analfabetów (Kula 1987: 162). W manifestie powstańcy podkreślili, że rewolta nie jest spowodowana ambicjami wojska, a jedynie chęcią przywrócenia stanu z chwili obalenia cesarstwa (Duff 1967: 6–7). Mimo że tym razem tenentes odnosili większe sukcesy niż dotychczas, dowódca rewolty Isidoro Dias Lopes nie zdecydował się na włączenie do walk lokalnych anarchistów, pozostając przy wojskowym charakterze powstania (Kula 1987: 167).

Kolejnym ważnym etapem dla rozwoju programu tenentismo było spotkanie się sił paulistowskich¹⁰ z powstańcami z Rio Grande do Sul w Foz do Iguaçu. Tu właśnie rozpocznie się marsz kolumny Costy–Prestesa, która zmieni dotychczasowe oblicze ruchu.

Wpływ doświadczeń rewolucji

W chwili gdy w São Paulo wybuchło powstanie, Prestes jako kapitan saperów zajmował się budową linii kolejowych w stanie Rio Grande do Sul. Tam wraz z innym młodym oficerem, Antônio de Siqueira Camposem, wzniecił kolejny bunt. Jednak z uwagi na sytuację w regionie podjęli oni decyzję o wyruszeniu w kierunku rebeliantów z São Paulo. Zanim połączone armie rozpoczęły swój długi marsz przez Brazylię, Isidoro Lopes przekazał władzę młodym oficerom. Dowódcą i generałem zbuntowanych wojsk został Miguel Alberto Crispim Rodrigo da Costa, a Prestesa mianowano szefem sztabu (Zaborski 1973: 294). Nowa grupa dowodzących doświadczyła we wczesnej młodości głębokich nierówności społecznych w Brazylii. Prestes, pochodzący z ubogiej rodziny, dorastał, przemieszczając się z miasta do miasta¹¹, a przez sporą część swojego dziecięcego życia był na utrzymaniu swojej owdowiałej matki (Amado 1951: 49). Bracia Joaquim i Juarez Távora wychowywali się na terenie biednego północnego wschodu w Ceará, w kilkunastoosobowym gospodarstwie domowym, a João Alberto Lins de Barros spędził swoje dzieciństwo w innym stanie regionu Pernambuco, gdzie żył wraz z czternaściorgiem swojego rodzeństwa. Podobnych przykładów wśród młodych oficerów było znacznie więcej. Wyruszająca kolumna liczyła, że po drodze uda im się przebudzić brazylijskie *sertão*¹², co doprowadzi do ostatecznego pokonania oligarchii. Istotnym punktem marszu stał się manifest podpisany przez Costę, Prestesa i Juareza do Nascimento Fernandes Távore. Manifest wydany został w brazylijskim interiorze na terenie dzisiejszego stanu Tocantins, po 15 miesiącach od wyruszenia z Foz do Iguaçu. Autorzy odezwy nawoływali w nim lud brazylijski do stawiania oporu przeciwko tyranii, obrony wartości liberalnych zawartych w konstytucji. Manifest zawiera również odniesienie do chrześcijaństwa i pokoju, który jest jedynym celem walki (Prestes 1925). W przeciwieństwie

¹⁰ Od Paulista – pochodzący z São Paulo.

¹¹ Jego ojciec był wojskowym. Zmarł, kiedy Prestes miał zaledwie 10 lat.

¹² *Sertão* – określenie na brazylijski interior, wewnętrzne części państwa oddalone od morza i większych ośrodków miejskich.

do Manifestu de Santo Angelo wydanego przez Prestesa przy okazji buntu w Rio Grande do Sul, brak w nim było haseł dotyczących finansów kraju czy konfiskaty majątków członków rządu (Prestes 1924).

Pomimo nieosiągnięcia głównych celów istnienia kolumny, czyli obalenia prezydenta Bernardesa i zmiany systemu, powstańcy odnieśli sukces w kwestii społecznej. Podczas marszu *sertão* po raz pierwszy znalazło się w centrum wydarzeń, które nie świadczyły o jego zacofaniu względem reszty kraju. Choć chłopci niezbyt często przyłączali się do buntowników, to pod wpływem marszu stali się bardziej świadomymi obywatelami (Duff 1967). Po dziś dzień jednymi z niewielu pamiątek odległych części interioru są groby poległych żołnierzy kolumny (Amado 1987: 107).

Marsz wpłynął także na samych jego uczestników. Młodzi oficerowie na własne oczy zobaczyli realia i biedę najbardziej zacofanych części kraju. Sam Prestes mówił już po jego zakończeniu, że przede wszystkim dążyli oni do wyrwania z apatii brazylijskiego *sertão*, obojętnego na losy kraju (Amado 1951: 176). Doświadczenia kolumny utwierdziły go w przekonaniu, że sama wymiana rządzącego establishmentu nie zdoła uratować Brazylii. Stwierdził też, że należy zrezygnować całkowicie z legalnych środków, wychodząc z założenia, że jedyną możliwością naprawy kraju jest całkowita zmiana systemu rządzenia na drodze walki zbrojnej. Ewolucji uległa także jego retoryka, w której zaczęły pojawiać się kwestie związane z podziałem latyfundiów czy walki z imperializmem w Ameryce Łacińskiej (Amado 1951: 177). Choć Prestes jest skrajnym przypadkiem ewolucji poglądów w kierunku radykalnej lewicy, to jednak wielu jego towarzyszy broni również zmieniło się pod wpływem doświadczeń marszu.

Skrajny przypadek Prestesa

Kiedy zakończyła się kadencja Bernardesa, Prestes stracił jeden z najważniejszych argumentów motywujących do kontynuacji marszu. Podjął on decyzję o wycofaniu się do Boliwii, gdzie wraz ze swoimi ludźmi poddał się internowaniu. Byli powstańcy osiedlili się nad jeziorem La Gaiba w okolicach granicy brazylijsko-boliwijskiej.

Mimo upadu kolumny legenda o niej i jej niezłomnym przywódcy Prestesie szybko się rozeszła, jak się miało okazać, nie tylko w Brazylii. Od zakończenia marszu na spotkania z Prestesem zaczęli zjeżdżać się przedstawiciele różnych ośrodków politycznych z całego kraju. Wśród nich był Astrojildo Pereira Duarte Silva, jeden z założycieli PCB, który formalnie przyjechał do „rycerza nadziei”¹³ jako dziennikarz pisma „A Esquerda”¹⁴ (Kula 1987: 172). Pereira przywiózł ze sobą w prezencie literaturę socjalistyczną, którą Prestes będzie dokładnie studiował do końca swojego pobytu w Boliwii.

Przed wyruszeniem do Argentyny Prestes zajmował się organizacją powrotu swoich żołnierzy do ojczyzny. Zanim udało mu się repatriować ostatniego z nich, poznał

¹³ Tytuł „rycerza nadziei” został nadany Prestesowi przez „A Esquerda” w dniu jego 30 urodzin.

¹⁴ „A Esquerda” – Lewica.

realia panujące w Boliwii. W celu poprawy warunków bytowych uchodźców oraz boliwijskich chłopów i robotników rozpoczął prace mające na celu walkę z malarią oraz budowę lokalnej infrastruktury i studni (Amado 1951: 183). Tamtejszym robotnikom Prestes zaoferował wyższe płace oraz starał się zwalczyć panujący w Ameryce Łacińskiej proceder polegający na stale zwiększającym się zadłużeniu pracowników względem pracodawcy, który bardzo często był jedynym dostawcą towarów pierwszej potrzeby w regionie. Jorge Amado podsumował pobyt Prestesa w Boliwii jako pierwszy etap jego „drugiej wielkiej pracy kolektywnej”.

Do Argentyny Prestes przybył na początku 1928 roku, gdzie wrócił do pracy jako inżynier. W Buenos Aires miał okazję poznać działanie dobrze zorganizowanego i doświadczonego argentyńskiego ruchu robotniczego. Szukając rozwiązań na problemy trawiące jego kraj, w dalszym ciągu zgłębiał myśl marksistowską. Poza kontaktującymi się z nim Brazylijczykami, szukającymi w nim swojego sojusznika, w Argentynie poznał Rodolfo José Ghioldiego¹⁵, który ostatecznie przekona Prestesa do komunizmu (Amado 1942: 189).

Nadchodzące wybory i kampania prezydencka wzmogły zainteresowanie Prestesem, który coraz częściej był wykorzystywany w debacie publicznej, szczególnie przez obóz Aliança Liberal (AL)¹⁶. Grupowali oni tenentes, burżuazję oraz skłócone z elitą będącą u władzy partie z Minas Gerais i z São Paulo (Zaborski 1973: 307). W tamtym momencie Prestes nie był jeszcze pewien co do swojego stanowiska (Kula 1987: 173; Zaborski 1973: 311). Z jednej strony postulaty partii komunistycznej, która zaproponowała mu kandydaturę w wyborach z jej ramienia, były dla niego i jego współpracowników zbyt radykalne¹⁷. Z kolei przez komunistów jego hasła oceniane były jako nijakie i zbyt umiarkowane, np. zwalczanie analfabetyzmu czy tajność wyborów (Kula 1987: 173). Jednak już od dłuższego czasu Prestes coraz częściej krytykował w swoich wypowiedziach imperializm oraz system polityczny i społeczny, podkreślając nadrzędną rolę klasy robotniczej, która wraz z drobnym i średnim mieszczaństwem miała prowadzić Brazylię w kierunku postępu (Amado 1942: 190; Kula 1987: 172–173). Powodowało to nieufność członków PCB do Prestesa, a on sam będzie później nazywał ten epizod swojej myśli politycznej mianem *prestismo*¹⁸ (Kula 1987: 196–197).

W roku 1930 Prestes uświadomił sobie, że jego dotychczasowe milczenie mogło wywołać dezorientację wśród osób popierających Aliança Liberal. Postanowił więc wydać oficjalny manifest, prezentujący jego stanowisko zarówno w kwestii nadciągających wyborów, jak i jego poglądów. Manifest majowy Prestes zaczynał od zwrócenia się do proletariatu miast i sertão, starając się przedstawić prawdziwe oblicze kampanii wyborczej, która jego zdaniem jest jedynie grą między dwoma

¹⁵ Rodolfo Ghioldi – argentyński komunista, prywatnie przyjaciel Prestesa, w roku 1935 brał udział w powstaniu komunistycznym w Brazylii.

¹⁶ Aliança Liberal – Sojusz Liberalny

¹⁷ W szczególności dla Juazeza Távory.

¹⁸ Od nazwiska Prestesa.

wrogimi sobie obozami oligarchów, reprezentujących dwa wielkie imperializmy – amerykański powiązany z Aliança Liberal oraz brytyjski związany ze starym establishmentem (Prestes 1930a). Określenia użyte przez Prestesa są silnie nacechowane myślą socjalistyczną, świadczą o jego dalszej radykalizacji. Mimo zarzutów pod adresem Aliança Liberal Prestes podkreślał, że przez swoje milczenie jest współwinny dołączenia do Sojuszu wielu rewolucjonistów, którym jednak w dalszym ciągu ufa. Kolejnym zarzutem stawianym wobec AL była kwestia prześladowań ugrupowań robotniczych w toku kampanii wyborczej. Prestes wychodził z założenia, że wymiana elit i liberalne hasła, takie jak tajne, wolne wybory czy poszanowanie konstytucji, nie są w stanie powstrzymać rządzących oligarchów (Prestes 1930a). System w Brazylii według niego opierał się na imperializmie anglosaskim oraz wielkiej własności ziemskiej. Proponował więc rewolucję agrarną i antyimperialistyczną, której postulatami były: władza rad, poprawa bytu ciemniejących, nacjonalizacja i konfiskaty, reforma rolna, anulowanie długów zagranicznych (Prestes 1930a). Manifest majowy można więc uznać za ostateczny etap ewolucji poglądów Prestesa w kierunku marksizmu i leninizmu.

W lipcu Prestes założył Liga de Ação Revolucionaria¹⁹, mając na celu utworzenie prawdziwie ludowej i rewolucyjnej alternatywy dla AL (Kula 1987: 176). Kolejny ważny manifest w duchu zbliżonym do majowego został wydany przez Prestesa w listopadzie tego samego roku. Dotyczył on przede wszystkim jego stosunku do rewolucji, która obaliła dotychczasowy rząd w październiku. Prestes nie stronił w nim od ataków wymierzonych w jego wcześniejszych towarzyszy. Zarzucał im zdradę ideałów rewolucji i ludzi, którzy pokładali w nich nadzieję (Prestes 1930b). Wymieniał po nazwiskach: Juareza Távore, Miguela Costę, Isodoro Lopesa oraz João Alberto. Ponownie podkreśla rolę anglosaskich imperializmów, które jego zdaniem stoją za rewolucją i Aliança Liberal, oraz dążą do zniewolenia ludu brazylijskiego (Prestes 1930b). Prestes po raz pierwszy wspomina także z nazwy partię komunistyczną, do której wspierania zachęca robotników. O ile poprzedni manifest był zdecydowanie bardziej zachowawczy w stosunku do obozu Aliança Liberal, to ten wzywał proletariat do rozpoczęcia z nim walki.

Przemiana Prestesa zakończyła się w Związku Radzieckim, gdzie przebywał między 1931 a 1934 rokiem. Tam też poznał swoją żonę Olgę Benario, niemiecką komunistkę żydowskiego pochodzenia. W Sowieckiej Rosji Prestes po raz kolejny pracował w swoim zawodzie. Miał okazję na własne oczy zobaczyć zdobycze socjalizmu, podróżując jako inżynier Sojuzstroju po różnych częściach ZSRR (Amado 1951: 199). Poza pracą Prestes spędzał czas na nauce języka rosyjskiego oraz dalszej analizie dzieł myśli socjalistycznej. Pobyt w Związku Radzieckim definitywnie związał go z brazylijskim ruchem komunistycznym, którego twarzą będzie prawie do końca swojego życia.

¹⁹ Liga de Ação Revolucionaria – Liga Akcji Rewolucyjnej.

Tenentes i rewolucja roku 1930

W przeciwieństwie do Prestesa większość prominentnych przedstawicieli tenentismo postanowiła opowiedzieć się po stronie inicjatorów rewolucji 1930 roku. Wspomniane już Aliança Liberal powstało na skutek złamania dotychczasowej praktyki polityki kawy z mlekiem przez prezydenta Washingtona Luísa Pereira de Souse, który zamiast polityka z Minas Gerais wybrał na swojego następcę kolejnego paulistę Júlio Prestesa de Albuquerque²⁰. Niezadowoleni z decyzji politycy z Minas Gerais porozumieli się z Paulistowską Partią Demokratyczną²¹, dając początek Sojuszowi Liberalnemu (Zaborski 1973: 307–308). Silnej pozycji AL sprzyjał także kryzys gospodarczy spowodowany desperacką polityką rządu polegającą na utrzymaniu wysokich cen kawy (Daniel 1946: 37). Sojusz z czasem zasilili także gubernator stanu Rio Grande do Sul, Getúlio Dornelles Vargas. Vargas odznaczył się jako umiejętny polityk zarówno w skali państwa (był ministrem finansów w rządzie Washingtona Luísa), jak i w swoim rodzinnym stanie. Jako następcą rządzącego 25 lat gubernatora Antônio Augusto Borgesa de Medeirosa zdołał pogodzić od lat skłócone ze sobą środowiska pozytywistyczne i liberalne, co miało związek ze specyfiką tego regionu na tle reszty kraju. „Vargas pozwolił w r. 1928 na utworzenie w swym stanie Partii Pracy (Partido Trabalhista), wzorowanej na partii angielskiej. Działalność tej partii rozszerzyła się wkrótce na cały kraj. Zgłosiła ona również akces do Sojuszu Liberalnego, popartego przez obydwa tradycyjne stronnictwa w Rio Grande do Sul” (Zaborski 1973: 308).

Rosnącemu w siłę AL zależało na jak największym poparciu społecznym. W swoim programie zawarło między innymi: poprawę warunków pracy, nową ordynację wyborczą, amnestię dla tenentes oraz zmiany w polityce regionalnej (Malinowski 2013: 116–117). Postulaty miały na celu przyciągnięcie różnych ośrodków będących w opozycji do władzy federalnej. Z uwagi na zbieżność części głoszonych haseł z tymi wysuwanyymi podczas powstań z lat 20. wielu tenentes zdecydowało się na wstąpienie w szeregi Sojuszu. Jednakże przywódcom AL najbardziej zależało na Prestesie, który zarówno w oczach ich, jak i wielu Brazylijczyków był w stanie zjednać naród i poprowadzić nadchodzącą rewolucję. Jednak tak jak wspomniano już wcześniej, postulaty Sojuszu wydawały się Prestesowi zbyt umiarkowane.

Aliança Liberal stało się więc heterogenicznym gigantem zrzeszającym prawie całą opozycję w Brazylii. Vargas, człowiek bogaty oraz reprezentant federalnego i stanowego establishmentu, stanął po tej samej stronie co Juarez Távora – głęboko religijny tenentes, wychowany w biednym stanie północnego wschodu, czytający na przemian Pismo Święte i literaturę socjalistyczną, czy Arthur Bernardes – były prezydent będący powodem licznych powstań tenentes (Kula 1987: 180). Pewne było, że tak bardzo różniący się wewnętrznie ruch będzie musiał w przyszłości zepchnąć część

²⁰ Nie był on spokrewniony z Luísem Carlosem Prestesem.

²¹ Paulistowska Partia Demokratyczna powstała przez wystąpienie przeciwników waloryzacji ceny kawy z Paulistowskiej Partii Republikańskiej w 1926 roku.

na margines. Podobny los czekał także niektóre z postulatów, które, jak miało się okazać, były niektórym nie na rękę.

Przewidywane zwycięstwo wyborcze Júlio Prestesa utwierdziło spiskowców w przekonaniu, że władzę można przejąć tylko za pomocą walki. Powstanie rozpoczęło się w październiku 1930 roku, na południu kraju w Rio Grande do Sul. Podczas marszu rebeliantów na północ Vargas ogłosił swój sześciopunktowy program zawierający: nową konstytucję, rozbudowę legislacji społecznej, bliższą współpracę między rządem centralnym a administracją stanową, rozbudowę szkół rolniczych i handlowych, usprawnienie systemu zdrowia oraz emerytury (Daniel 1946: 40). Zwycięstwo rewolucjonistów nie przyniosło jednak upragnionej demokracji. Vargas jako tymczasowy prezydent zawiesił konstytucję, wprowadził cenzurę oraz rozwiązał parlament i legislaturę stanową. Wprowadzane ustawodawstwo socjalne dla wielu okazało się zbyt cząstkowe. Choć rząd utworzył Ministerstwo Pracy oraz ograniczył imigrację, którą robotnicy upatrywali jako jedną z przyczyn bezrobocia, to wiele kwestii, takich jak np. reforma rolna, nie zostało wcale poruszonych. Wprowadzane dekrety doprowadziły w praktyce do podporządkowania ruchu związkowego Vargasowi (Zaborski 1973: 314–320). Tymczasowy prezydent, widząc rosnącą opozycję, między innymi wśród tenentes, postanowił skłócić ich wewnątrz, mianując część z nich na najwyższe stanowiska w państwie i stanach (Alexander 1973: 225). Zastępujący dotychczasowych gubernatorów jako tzw. interwencji²² tenentes bardzo często trafiali do stanów, których realia były im nieznane, przez co niezadowolenie wśród ludności rosło, a oni sami ulegali wpływom lokalnych elit, stając się częścią tego, z czym sami wcześniej walczyli (Zaborski 1973: 315). Tenentes stali się zatem najsilniejszą grupą w państwie. Pomimo objęcia najwyższych stanowisk nie zdołali oni wytworzyć partii politycznej ani określonej wspólnej ideologii, co miało miejsce na przykład w Peru z ruchem apristów Víctora Raúla Haya de la Torre (Alexander 1956: 233).

Rewolucja 1930 roku zmieniła wiele w dotychczasowym programie tenentes. Kwestie socjalne, które do tej pory stały na dalszym planie, ustępując zagadnieniom związanym z demokracją i edukacją, okazały się palącym problemem. Sam Juarez Távora przyznawał, że program *Aliança Liberal* nie odpowiadał dążeniom rewolucjonistów z 1922 roku²³. Liczył jednak, że teraz, kiedy są już u władzy, uda się zrealizować niektóre radykalne idee ich programu (Kula 1987: 183). Jeden z brazylijskich analityków politycznych tamtego okresu zauważa, że to właśnie pod wpływem rewolucji 1930 roku, która doprowadziła do zderzenia się tenentes z oligarchami na poziomie władzy, ich program przeszedł na pozycje socjaldemokratyczne. Wymienia on także konkretne postulaty, takie jak: reforma rolna, nacjonalizacja kopalń, płacę minimalną czy obniżenie maksymalnej długości dnia pracy, należące do ówczesnego programu (Santa Rosa 1976).

²² Od portugalskiego *interventores*.

²³ Jak mówili o sobie wtedy tenentes.

Wśród socjaldemokratycznych tenentes znalazł się między innymi Távora. Mimo że krytykował ówczesne poczynania Prestesa, to przyznawał mu rację w kwestii istniejących nierówności społecznych. Jednak jego zdaniem nadal można było je rozwiązać „proporcjonalną reprezentacją klas społecznych” oraz mniej fundamentalnymi zmianami (Alexander 1956: 234–235). Kula z kolei zwraca uwagę na stosunek Távory do komunizmu, pisząc: „Távora nie wątpił (»nie wątpię«), że w przeciągu 50 lub 100 lat komunizm zwycięży”. Nie rekomendował tego systemu dla Brazylii, dlatego że – jak mówił – kraj „o ludności nieuświadomionej i nieoświeconej nie może dążyć do regime’u, który opiera się wyłącznie na kulturze intelektualnej i moralnej” (Kula 1987: 185). Swoje nacechowane myślą lewicową stanowisko Távora jednak z czasem zmienił, stając się jednym z głównych oponentów państwowego monopolu na ropę, czy popierając dochodzącą do władzy juntę wojskową w latach 60.

João Alberto jako interwentor w stanie São Paulo starał się współpracować z frontem ludowym, opartym na decydentach komunistycznych i anarchistycznych oraz innych elementach działających wśród robotników i niższej klasy średniej. Działania te zakończyły się jednak fiaskiem, nie dając początku żadnej nowej partii politycznej (Alexander 1956: 236). Podobną próbę podjęli w 1933 roku tenentes z Clube 3 de Outubro²⁴. Owocem ich starań była krótko istniejąca Partido Socialista Brasileiro. Podczas kongresu, na którym została utworzona, przyjęto, że jej program opierać się będzie na socjalizmie dostosowanym do realiów brazylijskich. Filarami nowej partii były: wyższość federacji nad stanami, interes grup ponad interesem jednostki, interes Brazylii ponad internacjonalizmem i cała władza oparta na życzeniach wszystkich obywateli bez wyjątków (Alexander 1956: 237). Partia, nie osiągając większych sukcesów, rozpadła się w ciągu kilku miesięcy. Główną przyczyną porażki tenentes w utworzeniu wspólnej organizacji była umiejętna polityka Vargasa. Nie bez przyczyny nazywany był on „wytrawnym graczem” (Dowbor 1973: 317). Potrafił bowiem jak nikt inny sterować antagonizmami między swoimi sojusznikami i opozycją w celu utrzymania władzy.

W 1932 roku w São Paulo rozpoczęło się powstanie konstytucjonalistów. Rebelia, podobnie jak te z lat 20., wybuchła w obronie demokracji i konstytucji. Po dwóch stronach konfliktu znaleźli się byli tenentes. Konstytucjonalistów poparli Arthur Bernardes i Isidoro Dias Lopes, którzy osiem lat wcześniej walczyli przeciwko sobie w tym samym mieście. Agildo da Gama Barata Ribeiro, jeden z młodszych tenentes, starał się wzniecić powstanie w dystrykcie federalnym i stanie Rio de Janeiro. Z uwagi na to, że walki w São Paulo zaczęły się szybciej niż planowano, Barata nie zdążył nawiązać kontaktów w Rio i wkrótce został aresztowany przez Policję Federalną dowodzoną przez João Alberto (Alexander 1973: 244). Wojska rządowe zdołały pokonać przeciwnika w ciągu kilku miesięcy. Od tego momentu rozpad tenentes przybrał na sile.

²⁴ Clube 3 de Outubro – Klub 3 października. Była to organizacja złożona w większości przez tenentes popierających rządu Vargasa.

Tenentes podzielili się po raz kolejny przy okazji rewolty w 1935 roku. Na przełomie 1934 i 1935 roku z inicjatywy komunistów założony został Aliança Nacional Libertadora (ANL)²⁵. Nowa organizacja, której honorowym przewodniczącym został Prestes, starała się dotrzeć do tenentes poprzez głoszenie haseł nacjonalistycznych i rewolucyjnych. Budowanie szerokich frontów ludowych tego typu wpisywało się w ówczesną politykę głoszoną przez Komintern (Alexander 1956: 237). Ogłoszony przez ANL w połowie 1935 roku program wzywał do walki z imperializmem, reformy rolnej czy prawdziwej demokracji wewnętrznej (Zaborski 1973: 329). Szeregi ANL zdecydowali się zasilić chociażby generał Miguel Costa i Agildo Barata, który po upadku ostatniego powstania w São Paulo zbliżył się do PCB. Liczebność sojuszu szybko się zwiększała, przede wszystkim w miastach, sięgając według ich własnych statystyk 400 tys. osób (Kula 1987: 195). W lipcu 1935 roku rząd zdelegalizował ANL, a działalność partii komunistycznej przeszła do podziemia. Kiedy w listopadzie doszło do wybuchu „komunistycznej rewolucji”, wojsko zdołało opanować sytuację w ciągu jednego dnia. Symbolicznym końcem stał się proces Prestesa prowadzony przez trybunał wojskowy, którego przewodniczącym był generał Augusto Maynard Gomes, jeden z członków jego dawnej kolumny (Alexander 1956: 238).

Zakończenie

Koniec tenentismo nie oznaczał jednak końca jego wpływów. Byli tenentes przyczynili się do upadku rządu Vargasa w 1945 roku, aby potem znowu dojść do władzy, czy to z nim w 1951 roku czy z juntą wojskową w latach 60. Zanim Prestes został zwolniony z więzienia w 1945 roku, wybrano go na sekretarza generalnego Komunistycznej Partii Brazylii. Stanowisko to będzie piastował aż do lat 80. Távora również zdołał utrzymać się w głównym nurcie politycznym kraju. W 1955 roku prowadził kampanię prezydencką opartą na części haseł z wczesnych lat 30., takich jak walka z korupcją, przeprowadzenie reformy rolnej, rozbudowa legislacji społecznej czy przestrzeganie konstytucji (Alexander 1956: 240–241). Co ciekawe, 9 lat później Távora zostanie mianowany ministrem transportu i robót publicznych w początkowym okresie rządów dyktatury wojskowej.

Tenentismo odegrało rolę nie do przecenienia w najnowszej historii Brazylii. Ruch nawiązywał do ideałów przyświecających obaleniu monarchii, o profilu liberalno-pozytywistycznym, pod wpływem doświadczeń z przeprowadzanych powstań, podczas których młodzi oficerowie pochodzący z niższej części klasy średniej poznawali realia panujące w najbardziej zacofanych i biednych częściach kraju, i przechodzili na orientacje socjaldemokratyczne, a w niektórych wypadkach nawet i komunistyczne. Nie znaczy to jednak, że przez myśl socjalistyczną ruch ten całkowicie zatracił swój wcześniejszy charakter. W dalszym ciągu nawet w przypadku Prestesa widać było silne akcenty nacjonalistyczne czy te związane z wolnością polityczną.

²⁵ Aliança Nacional Libertadora – Sojusz Narodowo-Wyzwoleńczy.

Pomimo że tenentismo to ruch istniejący między 1922 a 1935 rokiem, to sama jego idea przetrwała znacznie dłużej. Jedną z przyczyn tak szybkiego upadku był niewątpliwie brak wspólnej platformy w postaci partii politycznej czy jednej, łączącej większość tenentes, dobrze zarysowanej ideologii. Czynnikiem konsolidującym nie okazało się także dojście do władzy po rewolucji w 1930 roku. Vargas, widząc potencjalne zagrożenie w silnej pozycji oficerów, wykorzystał istniejące między nimi różnice, rozbijając ruch od wewnątrz. Kolejne wystąpienia przeciwko niemu udowodniały tylko, że ruch jest w coraz słabszej formie, gdyż starzy towarzysze broni stawali przeciwko sobie do walki. Różnice w stopniu radykalizacji poglądów rewolucjonistów, wynikające z rozwoju myśli socjalistycznej, pogłębiły postępującą rozłam. Być może w innych warunkach tenentes zdołaliby zbudować silną i jednolitą partię socjaldemokratyczną, która byłaby w stanie dzięki swoim wpływom w armii zapobiec prawicowemu zamachowi stanu w latach 60.

Bibliografia

- Alexander R.J., 1956, *Brazilian „Tenentismo”*, „The Hispanic American Historical Review”, Vol. 36, No. 2.
- Alexander R.J., 1973, *The Brazilian Tenentes after the Revolution of 1930*, „Journal of Interamerican Studies and World Affairs”, Vol. 15, No. 2.
- Amado J., 1951, *Rycerz nadziei*, Warszawa.
- Amado J., 1987, *O Cavaleiro da Esperança: vida de Luiz Carlos Prestes*, Rio de Janeiro.
- Baretta S.R.D., Markoff J., 1986, *The Limits of the Brazilian Revolution of 1930*, „Review (Fernand Braudel Center)”, Vol. 9, No. 3.
- Conniff M.L., 1978, *The Tenentes in Power: A New Perspective on the Brazilian Revolution of 1930*, „Journal of Latin American Studies”, Vol. 10, No. 1.
- da Fonseca H., 1922, *Topicos & Noticias*, „Correio da Manhã”, 30.06.
- Daniel J.M., 1946, *The Brazilian Revolution of 1930, Causes and Aftermath*, „The Historian”, Vol. 9, No. 1.
- Dowbor W., 1981, *Brazylia bez egzotyki. Formowanie się kapitalizmu zależnego w Brazylii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Duff E.A., 1967, *Luís Carlos Prestes and the Revolution of 1924*, „Luso-Brazilian Review”, Vol. 4, No. 1.
- Kula M., 1987, *Historia Brazylii*, Wrocław-Warszawa-Kraków-Gdańsk-Łódź.
- Malinowski M., 2013, *Brazylia: republika. Dzieje Brazylii w latach 1889–2010*, Warszawa.
- Maram S.L., 1977, *Labor and the Left in Brazil, 1890–1921: A Movement Aborted*, „The Hispanic American Historical Review”, Vol. 57, No. 2.
- Prestes L.C., 1924, *Manifesto de Santo Ângelo*, Santo Ângelo, <https://www.marxists.org/portugues/prestes/1924/10/29.htm> [dostęp: 12.11.2022].
- Prestes L.C., 1925, *Manifesto da Coluna Prestes*, Porto Nacional, <https://www.marxists.org/portugues/prestes/1925/10/19.htm> [dostęp: 12.11.2022].
- Prestes L.C., 1929, *Manifesto de março*, Santa Fé, <https://www.marxists.org/portugues/prestes/1929/03/08.htm> [dostęp: 12.11.2022].
- Prestes L.C., 1930a, *Manifesto de Maio*, Buenos Aires, <https://www.marxists.org/portugues/prestes/1930/05/manifesto.htm> [dostęp: 12.11.2022].

Prestes L.C., 1930b, *Aos Revolucionários do Brasil*, Buenos Aires, <https://www.marxists.org/portugues/prestes/1930/11/06.htm> [dostęp: 12.11.2022].

Santa Rosa V., 1976, *O Sentido do Tenentismo*, São Paulo.

Siuda-Ambroziak R., 2015, *Religia w Brazylii. Uwarunkowania społeczno-kulturowe*, Kraków.

Zaborski S., 1973, *Cukier, złoto i kawa. Dzieje Brazylii*, Warszawa.

Biogram

Oliwier Jan Jurczak – Wydział Nauk Społecznych Uniwersytetu Gdańskiego, Instytut Politologii; jego zainteresowania badawcze skupiają się wokół modernizacji oraz przemian społeczno-politycznych na świecie w I poł. XX w., zwłaszcza w Ameryce Łacińskiej. Szczególne miejsce w jego badaniach zajmują ruchy polityczne, będące rezultatem konstruowania się nowoczesnych narodów. Poza Ameryką Łacińską interesują go również kraje bałtyckie, Azja Południowo-Wschodnia, Półwysep Bałkański oraz Bliski Wschód.

Oliwier Jan Jurczak – Faculty of Social Sciences University of Gdansk, Institute of Political Sciences, his research interests focus on modernization and socio-political transformation around the world during the first half of the 20th century, especially in Latin America. A special place in his research is occupied by political movements influenced by the construction of modern nations. Apart from Latin America, he is also interested in the Baltic States, South-Eastern Asia, the Balkan Peninsula and the Middle East.